

Σοφία Ν. Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο: Πτυχές του κοινωνικού και οικονομικού βίου, 16ος-18ος αι.* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 1], Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2002, σελ. 250.

Το βιβλίο έχει ως θέμα τη μελέτη πτυχών της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Σάμου στο πλαίσιο του οθωμανικού καθεστώτος διακυβέρνησης. Ως χρονικά όρια τίθενται, αφενός, η εγκατάλειψη του νησιού από το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού του το 1475 και, αφετέρου, το 1780, όταν το νησί επανέρχεται στον οθωμανικό έλεγχο μετά από ένα

σύντομο διάλειμμα ρωσικής κυριαρχίας. Η μελέτη είναι η διδακτορική διατριβή της συγγρ. Αυτό αντανακλάται τόσο στην προσήλωσή της στη διεξοδική ανάλυση του αρχαιακού υλικού όσο και στην προσοχή με την οποία εξετάζονται ζητήματα τεχνικού χαρακτήρα, όπως το καθεστώς της γης και ο βαθμός στον οποίο έβρισκαν εφαρμογή οι νομικές αρχές και κανόνες που διείπαν τη λειτουργία του οθωμανικού κράτους.

Το βιβλίο περιλαμβάνει, εκτός από την Εισαγωγή, εννιά κεφ. και Συμπεράσματα. Ακολουθούν περίληψη στα αγγλικά, παράρτημα με τις ελληνικές μεταφράσεις οθωμανικών εγγράφων και τα πανομοιότυπά τους, Βιβλιογραφία και γενικό Ευρετήριο, διαιρεμένο σε ελληνόγλωσσο και ξενόγλωσσο. Η συγγρ. χρησιμοποιεί ελληνικά έγγραφα και πλούσια βιβλιογραφία (περιλαμβανομένων έργων περιηγητών), αλλά κυρίως αναδεικνύει – και αυτό είναι το σημαντικό – την αξία των οθωμανικών εγγράφων και καταστίχων ως πηγή για τη μελέτη μιας περιοχής, όπως η Σάμος, κατά την οθωμανική περίοδο.

Στο βιβλίο δίνεται δικαίως έμφαση στο γεγονός ότι η Σάμος κατέστη βακούφι από τον οθωμανό αρχιναύαρχο Κιλίτς Αλί Πασά κατά τη δεκαετία του 1580, γεγονός καθοριστικό για το διοικητικό και οικονομικό καθεστώς του νησιού και ως εκ τούτου και για τη λειτουργία της τοπικής κοινωνίας. Πέρα από την πληθώρα των θεμάτων που εξετάζονται ενδελεχώς, αυτή είναι και η βασική συμβολή του βιβλίου: η συγγρ. αποδεικνύει ότι η παραδοσιακή ιστοριογραφική θέση περί παραχώρησης εκτεταμένων προνομίων στο νησί από τους Οθωμανούς είναι αβάσιμη και ότι το κλειδί για την κατανόηση της ιστορίας της Σάμου κατά την οθωμανική περίοδο είναι το βακουφικό καθεστώς της σε συνδυασμό με την ευρύτερη εξέλιξη των θεσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Το 1ο κεφ. είναι αφιερωμένο στη μεταβατική περίοδο από το 1475 μέχρι το 1572, για την οποία οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι ελάχιστες. Πολύ σημαντική πηγή αποτελεί το λίγο μεταγενέστερο (1584) έγγραφο με το οποίο το νησί παραχωρείται στον Κιλίτς Αλί. Βασισμένη σε αυτό το έγγραφο και σε διάφορες άλλες πηγές, η συγγρ. διερευνά με εύστοφο τρόπο κατά πόσον το νησί ήταν όντως ακατοίκητο ή όχι επί έναν αιώνα, καθώς και τα σχετικά με τον ανασυνοικισμό του, που τον τοποθετεί στο πλαίσιο τόσο μιας γενικότερης οθωμανικής πολιτικής κατά τη δεκαετία του 1570 όσο και του οθωμανικού γαιοκτητικού και διοικητικού συστήματος. Σε αυτό το κεφ. ασκείται προκαταρκτική κριτική στην παράδοση για τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στους χριστιανούς του νησιού. Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι, σε αντίθεση με την άποψη περί ανάθεσης της διοίκησης του νησιού σε χριστιανό και απονομής δικαιοσύνης βάσει του βυζαντινού δικαίου, μαρτυρείται η παρουσία μουσουλμάνου ιεροδίκη ήδη από το 1579 και μουσουλμάνου διοικητή από το 1581. Πολύ σωστά επισημαίνει επίσης η συγγρ. (σ. 45) ότι «το προνομιακό καθεστώς

της Σάμου συνίστατο στο γεγονός ότι ως *milk* και αργότερα ως βακούφι του Kiliç Ali θεωρούνταν «ελεύθερη» κτήση και μ' αυτόν τον τρόπο οι κάτοικοι είχαν – θεωρητικά τουλάχιστον – την ασφαλιστική δικλείδα να αμυνθούν στις μελλοντικές επεμβάσεις τόσο ανώτατων αξιωματούχων όσο και του ίδιου του κράτους».

Το 2ο κεφ. είναι αφιερωμένο στο διοικητικό σύστημα: το πρώτο μέρος του αφορά τους οθωμανούς αξιωματούχους, επικεντρώνοντας κυρίως στο αξίωμα του βοεβόδα-ζαμπίτη και στη σχέση του νησιού με τον οθωμανό αρχιναύαρχο, ενώ το δεύτερο πραγματεύεται τους κοινοτικούς θεσμούς, που λειτούργησαν παράλληλα και επικουρικά προς την οθωμανική διοίκηση. Κυρίαρχο μοτίβο είναι και στα δύο μέρη η σύνδεση πολιτικής εξουσίας και φοροείσπραξης. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρατήρηση της συγγρ. ότι το βακούφι επέλεξε να εισπράττει τα έσοδά του από τη Σάμο μέσω του ευρέως διαδεδομένου συστήματος εκμίσθωσης φόρων (*ιλιζάμ*), όπως και ο εντοπισμός χριστιανών που μπόρεσαν να μισθώσουν το αξίωμα του *μουχτεσίμπ* (αγορανόμου) και του *βεκίλη* (εκπροσώπου) του βοεβόδα, αλλά και τους τελωνειακούς δασμούς. Θα ήταν ίσως χρήσιμο να τονιστεί ακόμη σαφέστερα ότι, ιδίως από το β' μισό του 17ου αι. κ.ε., ο βοεβόδας δεν ήταν ένας διοικητής διορισμένος από το κράτος (όπως θα περίμενε κανείς διαβάζοντας για «διοικητή του *kaza* της Σάμου»), αλλά βασικά ένας ιδιώτης επενδυτής που μίσθωνε τις φορολογικές προσόδους του νησιού με στόχο το οικονομικό κέρδος.

Το 3ο κεφ. έχει ως θέμα τον θεσμό του *καδή* και τις διάφορες πτυχές της διαδικασίας απονομής δικαιοσύνης στο δικαστήριό του· σε αυτό το πλαίσιο, η συγγρ. επιχειρεί εξάλλου να προσδιορίσει τις πηγές δικαίου τις οποίες χρησιμοποιούσε το ιεροδικείο της Σάμου. Οι οθωμανικές πηγές διαφεύδουν πέρα από κάθε αμφιβολία την άποψη περί δικαιικής αυτοτέλειας των χριστιανών της Σάμου, αφού σώζονται δεκάδες έγγραφα που αφορούν προσφυγή ή κλήση χριστιανών στο δικαστήριο του *καδή*. Οι περιπτώσεις στις οποίες διενεργούνται αυτοψίες από επιτροπές με επικεφαλής μουσουλμάνους εκπροσώπους του *καδή* και μέλη χριστιανούς ενισχύουν το επιχείρημα του προηγούμενου κεφ. για τη σύμπραξη επίσημων οθωμανικών και τοπικών χριστιανικών θεσμών. Ενδιαφέρουσα είναι και η επισήμανση της συγγρ. (σ. 79) ότι η παρουσία *καδή* σε ένα νησί ως επί το πλείστον χριστιανικό ήταν απαραίτητη και αυτονόητη λόγω του βακουφικού καθεστώτος της Σάμου.

Στόχος του 4ου κεφ. είναι να αναλυθεί η έννοια και η λειτουργία του βακουφικού θεσμού. Αυτή η κατατοπιστική επισκόπηση αποτελεί απαραίτητη εισαγωγή στα κεφ. που ακολουθούν. Σε αυτά αναλύονται επιμέρους φαινόμενα, τα οποία επηρεάζονταν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από το βακουφικό καθεστώς του νησιού.

Στο 5ο κεφ. η συγγρ. εξετάζει το καθεστώς της γης στη Σάμο, όπως αυτό εμφανίζεται στα οθωμανικά έγγραφα. Το γεγονός ότι το νησί κα-

τέστη βακούφι δεν φαίνεται να είχε τελικά σημαντικές επιπτώσεις στο καθεστώς γαιοκτησίας, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τους ραγιάδες καλλιεργητές. Το κεφ. αυτό είναι αρκετά τεχνικό και στηρίζεται σε ανάλυση συγκεκριμένων εγγράφων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει έγγραφο από το οποίο συνάγεται η μετατροπή βακουφικής γης σε ιδιόκτητη μέσω της εμφύτευσης αμπελιών (σσ. 100-101).

Το 6ο κεφ. αναφέρεται στο φορολογικό καθεστώς του νησιού. Γίνεται διάκριση των φόρων σε ιερούς και εθιμικούς, αφενός, και σε έκτακτους, αφετέρου, και εξετάζονται οι μαρτυρίες που υπάρχουν για την καταβολή αυτών των φόρων στη Σάμο του 17ου και 18ου αι. καθώς και τα ζητήματα που προκύπτουν από τη μελέτη των διαθέσιμων εγγράφων. Καθώς οι μαρτυρίες των πηγών είναι αποσπασματικές, η συγγρ. διατυπώνει την υπόθεση εργασίας ότι το σύνολο των φορολογικών προσόδων του νησιού, πλην του κεφαλικού φόρου κατά μαρτυρία του 17ου αι., περιερχόταν στο βακούφι, σύμφωνα με το διάταγμα με το οποίο το νησί παραχωρήθηκε στον Κιλίτς Αλί (1584). Είναι ιδιαίτερα αξιέπαινη η συστηματικότητα με την οποία επιχειρείται να διευκρινιστεί ποιοι φόροι εισπράττονταν και σε ποιο ύψος. Αυτό το κεφ. είναι χρήσιμο επίσης, επειδή δείχνει ότι το βακουφικό καθεστώς από μόνο του δεν επαρκούσε για να απαλλάξει τους κατοίκους της Σάμου από έκτακτες και παράνομες εισφορές. Ήταν απλώς μια «ασφαλιστική δικλείδα», που έπρεπε όμως να ενεργοποιηθεί σωστά, προκειμένου να είναι αποτελεσματική. Σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που δίνονται σχετικά με τον ρόλο του οθωμανού αρχιναύαρχου (σσ. 52-54), είναι αξιοσημείωτη η απουσία αναφοράς στον φόρο ιμντάντ, ο οποίος περιερχόταν στον πασά και σε άλλες, βαλκανικές και μικρασιατικές, επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσε έναν από τους βασικούς φόρους του 18ου αι. Η απουσία αναφοράς σε αυτόν τον φόρο, αν δεν οφείλεται σε κενό των πηγών, δηλώνει ενδεχομένως ότι οι όροι του βακουφικού καθεστώτος γίνονταν ως επί το πλείστον σεβαστοί και ότι η σχέση του νησιού με τον αρχιναύαρχο δεν ήταν τόσο στενή όσο η σχέση ηπειρωτικών περιοχών με τους πασάδες στους οποίους υπάγονταν.

Στο 7ο κεφ. η συγγρ. εκθέτει και σχολιάζει τα σχετικά με την αγροτική παραγωγή της Σάμου, αντιπαραβάλλοντας τις πληροφορίες των περιηγητών και συγγραφέων του 17ου-19ου αι. με τη μαρτυρία των οθωμανικών εγγράφων. Μια βασική διαπίστωση είναι ότι στη Σάμο υπήρχε ποικιλία καλλιεργείων.

Το 8ο κεφ. αφορά την οικονομική δραστηριότητα των μονών της Σάμου, καθώς τα οθωμανικά έγγραφα αναδεικνύουν με σαφήνεια την επιχειρηματική δραστηριότητά τους και την εκ μέρους τους κατοχή σημαντικής ακίνητης περιουσίας· το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, που αφορά διενέξεις μονών με οθωμανούς αξιωματούχους, ιδιώτες και άλλες μονές, δείχνει επίσης την προσπάθειά τους να διαφυλάξουν την περιου-

σία τους και την αξία της. Όπως σημειώνει και η συγγρ. (σ. 146 και σημ. 6), τα προερχόμενα από τη μονή του Προφήτη Ηλία έγγραφα ξεπερνούν αριθμητικά τα έγγραφα που προέρχονται από το σύνολο των υπόλοιπων μονών και μετοχιών του νησιού· αυτό δημιουργεί ένα πρόβλημα ανισομερείας, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον τα οθωμανικά έγγραφα (αφού σώζεται και σημαντικός αριθμός ελληνικών εγγράφων). Έτσι, για παράδειγμα, ο πίν. 1 της σ. 147 έχει ως βάση την απογραφή του 1828, ενώ ο πίν. 2 τα διαθέσιμα οθωμανικά έγγραφα: στον πρώτο πίν. η Μεγάλη Παναγιά φαίνεται να είναι το πλουσιότερο μοναστήρι από άποψη ακίνητης περιουσίας, ενώ στον δεύτερο πίν. εκπροσωπείται μόνο με μία πράξη σε διάστημα δύο αιώνων. Είναι ενδιαφέρον ότι η ακίνητη περιουσία των μοναστηριών δεν προερχόταν μόνο από αφιερώματα πιστών, αλλά και από αγορές· αυτό δείχνει ότι οι μονές δεν ήταν επιχειρηματικά αδρανείς. Τα οθωμανικά έγγραφα δείχνουν εξάλλου τις μονές να επενδύουν σε «βιομηχανικές» εγκαταστάσεις (π.χ. μύλους, ελαιοτριβεία, νεροτριβές) και να πραγματοποιούν πωλήσεις αγροτικών προϊόντων. Από την άλλη, τα πράγματα δεν ήταν πάντα όπως δείχνουν με την πρώτη ματιά: κάποια αφιερώματα υπέκρυπταν οικονομικές δραστηριότητες των μονών, όπως δανεισμό, ενώ κάποιες αγορές εκ μέρους των μονών ήταν στην πραγματικότητα συγκαλυμμένα αφιερώματα. Η συγγρ. θέτει εξάλλου το ερώτημα (και δίνει απαντήσεις) πώς ήταν δυνατό να αφιερώνεται στις μονές αρόσιμη γη, που ανήκε στο βακούφι του Κιλίτς Αλί, κάτι δηλαδή που απαγορευόταν ρητώς από τον ισλαμικό ιερό νόμο.

Στο 9ο κεφ. γίνεται προσπάθεια να εξακριβωθούν στοιχεία σχετικά με την οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων της Σάμου. Καθώς όμως τα σχετικά έγγραφα που σώζονται είναι μάλλον λίγα σε σχέση με το διάστημα των δύο αιώνων που καλύπτει η μελέτη, και στερούνται συνέχειας, η συγγρ. περιορίζεται στον σχολιασμό επιμέρους στοιχείων τους. Τα έγγραφα αυτά αφορούν συναλλαγές και ως επί το πλείστον μεταβιβάσεις αγρών. Λόγω της φύσης και της μορφής τους, τα αξιοποιήσιμα στοιχεία που προσφέρουν είναι περιορισμένα και τελικά η εικόνα που δίνεται είναι «σχηματική», όπως παραδέχεται και η συγγρ. (σ. 173).

Στα Συμπεράσματα διατυπώνεται ένα καταληκτικό σχόλιο βάσει των όσων προηγήθηκαν. Βασικός άξονας είναι και πάλι το βακουφικό καθεστώς της Σάμου, που δικαίως αντιμετωπίζεται ως κλειδί για την εξήγηση των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων στο νησί. Από την άλλη, η συγγρ. ορθώς επισημαίνει ότι στο πλαίσιο των εξελίξεων του 17ου και 18ου αι., το καθεστώς του βακουφιού δεν επαρκούσε για να προστατεύσει τους κατοίκους του νησιού από αυθαίρετες απαιτήσεις οθωμανών αξιωματούχων ούτε παρέμεινε αμετάβλητο στην πράξη (όπως δηλώνει, π.χ., η αφιέρωση βακουφικής γης σε μοναστήρια και η διοχέτευση προσόδων του νησιού για την εξυπηρέτηση κρατικών αναγκών).

Η κ. Σ. Ν. Λαΐου εξετάζει με κριτικό πνεύμα και συστηματικό τρόπο

τις πηγές κάθε είδους, παλιότερες και σύγχρονες, πρωτογενείς και δευτερεύουσες, τις αντιπαραβάλλει και τις συνδυάζει μεταξύ τους με επιτυχία. Αυτή είναι η μεγάλη αρετή της μελέτης της, η οποία καταδεικνύει με υποδειγματικό τρόπο τις δυνατότητες και τους περιορισμούς του οθωμανικού αρχειακού υλικού, δεδομένης μάλιστα της απουσίας ιεροδικαστικών κωδίκων. Η συγγρ. δεν φοβήθηκε να παλέψει με το αποσπασματικό και σχετικά ανομοιογενές υλικό της, το οποίο χειρίστηκε με μεγάλη άνεση και επιτυχία, εκμεταλλευόμενη και τη δυνατότητα που της δίνει η οθωμανολογική της κατάρτιση να εντάξει τα φαινόμενα που συναντά στο οθωμανικό τους πλαίσιο. Οφείλουμε επίσης να της αναγνωρίσουμε ότι δεν διστάζει να εκθέσει τα κενά που υπάρχουν στις πηγές, καθώς και τις δυσκολίες που αυτό συνεπάγεται για τον ερευνητή, αντί να προβεί σε εύκολες εικασίες και αυθαίρετα συμπεράσματα.

Δύο επιμέρους παρατηρήσεις που έχουν να κάνουν με ήσσονος σημασίας θέματα: (α) Παρότι, όπως εξηγεί η συγγρ. (σ. 13), τα μεταγραμμένα στο λατινικό αλφάβητο αποσπάσματα οθωμανικών εγγράφων, που υπάρχουν στις υποσημειώσεις, δεν μεταφράζονται, γιατί το περιεχόμενό τους έχει εκτεθεί στο κυρίως κείμενο, θα ήταν ίσως χρήσιμο να δίνεται στην υποσημείωση και μετάφραση στα ελληνικά για τον αναγνώστη που δεν γνωρίζει την οθωμανική γλώσσα και που δεν του είναι σαφές σε ποιο βαθμό ταυτίζεται η διατύπωση του παραθέματος με τη διατύπωση της συγγρ. στο κυρίως κείμενο· (β) δεν συμφωνώ με την άποψη όλα τα ξένα ονόματα να γράφονται με λατινικούς χαρακτήρες, και μάλιστα ακόμη και όροι, όπως «beylerbey» και «kadiasker», που έχουν περάσει και στην ελληνική. Από την εμμονή στη χρήση του λατινικού αλφαβήτου προκύπτουν και αδόκιμοι τύποι πληθυντικού, όπως στη διατύπωση «υποθέσεις που αφορούσαν zimmis» (σ. 64). Με δεδομένη την προτίμηση στο λατινικό αλφάβητο, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς γιατί «zimmis» και όχι «zimmler» (ή «δύο zimmi»); Πάντως στη σ. 75 γράφεται «οι kanunname» και όχι «οι kanunnames».

Καταληκτικά, το βιβλίο της κ. Σ. Ν. Λαΐου αποτελεί μια σημαντική μελέτη, που διευκρινίζει με επιτυχία ζητήματα σχετικά με την οικονομία και την κοινωνία της Σάμου κατά την οθωμανική περίοδο, αναπτύσσοντας μια προβληματική που παρακολούθει τις διεθνείς εξελίξεις στην οθωμανολογία, ιδίως σε ό,τι αφορά τη μελέτη των οθωμανικών επαρχιών και τη σχέση τους με την οθωμανική εξουσία.